

УДК 911.3

БОНДАР В.В.

АНТРОПОГЕННИЙ ЗАПОВІДНИЙ ОБ'ЄКТ: СУТЬ ТА ПРИНЦИПИ ВИДІЛЕННЯ

В процесі господарської діяльності людське суспільство безперервно впливає на природу, змінюючи її, підкоряючи своїм інтересам. З розвитком продуктивних сил цей вплив стає дедалі істотнішим та різноманітнішим. Від простого освоєння природних ресурсів людина поступово переходить до перетворення їх у потрібному напрямі. Прикро, що нерідко всі негативні зміни є похідними від нераціональної антропогенної діяльності. Тому зараз все *актуальнішим* є питання про заповідання територій, охорону біорізноманіття та відновлення чи, приміром, покращення стану тих чи інших природних об'єктів.

В історичному плані це завдання було одним із основних ще при створенні перших природно-заповідних територій за часів Київської Русі й особливо наприкінці XIX ст. Тоді охороняли урочища, де мешкали цінні звірі й птахи (для проведення княжих полювань), цінні види риб, старі дерева тощо. Ця охорона мала прагматичний характер. При організації в Україні перших заповідних об'єктів чимало з них також формувались виключно для охорони певних видів мисливської фауни, лісів з цінними породами тощо. Так, в Криму охоронялися ліси із ялівця високого між Алупкою та Судак, на Західній Україні – славетний тисовий гай у Княж-Дворі [9]. Серед перших публікацій, що були підготовлені на межі антропогенної географії і антропогенного ландшафтознавства, є класичні монографії В.В. Докучаєва та О.О. Ізмаїльського. У 1973 році Ф.М. Мільков розробив основи теорії загального антропогенного ландшафтознавства, виділив його як окремий напрямок досліджень в структурі традиційного ландшафтознавства [12]. Згодом питання антропогенних ландшафтів Поділля ставало об'єктом дослідження не одного десятка науковців [1-3, 8, 10]. Разом з

тим, це лише початок вивчення складної проблеми, проблеми формування, сучасного функціонування і оптимізації антропогенних ландшафтів не лише Поділля, а й усієї України.

Перш ніж розглядати поняття *антропогенний заповідний об'єкт*, варто звернути увагу на загальний термін *антропогенний ландшафт*, під яким у вузькому розумінні мають на увазі комплекси, створені людиною [11, 13]; більш широко – це ландшафтний комплекс, в якому на всій або більшій частині його площі корінних змін під впливом людини зазнали якщо не всі, то хоча б один з компонентів ландшафту [12]. Перше визначення широко застосовується в популярній літературі і шкільних підручниках, друге – знайшло визнання серед науковців.

За багатовіковий період господарського освоєння території Поділля її природні (натуральні) компоненти і ландшафтні комплекси зазнали докорінних змін. Тепер антропогенні ландшафти тут займають 94-96% території, натуральні, включаючи і заповідні, – 4-5%, є можливості росту до 8%. Протягом віків людина не лише знищувала і докорінно змінювала натуральні природні об'єкти, вона створила нові, оригінальні, але ще слабо вивчені антропогенні комплекси, які зараз потребують охорони не менше, ніж натуральні. Це можна здійснити лише в єдиній системі природоохоронних об'єктів, яка органічно поєднує тісно взаємопов'язані між собою комплекси різного походження. Така система повинна включати в себе натуральні, натурально-антропогенні та антропогенні об'єкти [3]. Але, на жаль, ми не маємо досконалої системи класифікації природно-заповідного фонду України. Тому не випадково в одну систему класифікації об'єднані охоронні об'єкти різного походження – натурального і антропогенного. Відповідно – принципи і методи їх охорони не відрізняються між собою. До таких відносяться оригінальні геологічні розрізи в кар'єрах, угруповання рослин на курганах і валах та багато інших.

Загальне поняття „охоронний об'єкт” включає в себе ділянки суші або вод, на яких у встановленому законом порядку повністю виключене або обмежене господарське використання природного ландшафту загалом або окремих його компонентів; ці дії супроводжуються введенням охоронного режиму [13]. Такі об'єкти (вся їх різноманітність) розділені, а відповідно вивчаються і фінансуються, за двома ознаками: виконуючими функціями (заказники, пам'ятки природи тощо) та їх значенням (державні та місцеві).

Натуральні антропогенні заповідні об'єкти – це об'єкти, в структурі яких охороняються лише незаймані або докорінно незмінені людиною компоненти (вторинні лісові масиви, меліоровані болота і заплави річок, озера і стариці, круті схили долин річок, „гір” і товтр, карстові ділянки), що слабо використовуються в господарській діяльності. *Антропогенні* заповідні об'єкти – об'єкти, в яких, крім згаданих вище, наявні докорінно змінені натуральні і власне антропогенні компоненти й ландшафтні комплекси.

Повсюдне домінування в природно-заповідному фонді охоронних об'єктів „натурального” походження (аналіз обласних кадастрів охоронних об'єктів показує, що з їх загальної кількості – 87% натурального, 8% – антропогенного і 5% – спірного походження) робить його одноманітним, спрощує його структуру, залишає поза увагою ряд цінних об'єктів іншого, а саме антропогенного, походження, стимулює однобокий підхід до вивчення охоронних об'єктів. Адже, натуральні охоронні об'єкти у межах Поділля займають менше 8% території.

Перспективи росту їх кількості і площ практично відсутні, натомість, антропогенні охоронні об'єкти, які взяті під охорону, уже зараз мають значну наукову, естетичну, пізнавальну, виховну і навіть практичну цінність. Завдяки широкому розповсюдженню антропогенних ландшафтів, їх кількість і площі в майбутньому помітно зростуть, а це дає підґрунтя розробити їх детальну класифікацію, щоб уможливити подальше вивчення і переглянути існуючі норми заповідання.

Очевидно, що антропогенні заповідні об'єкти Поділля досить різноманітні (рис.1), та особливої уваги заслуговують власне антропогенні заповідні об'єкти,

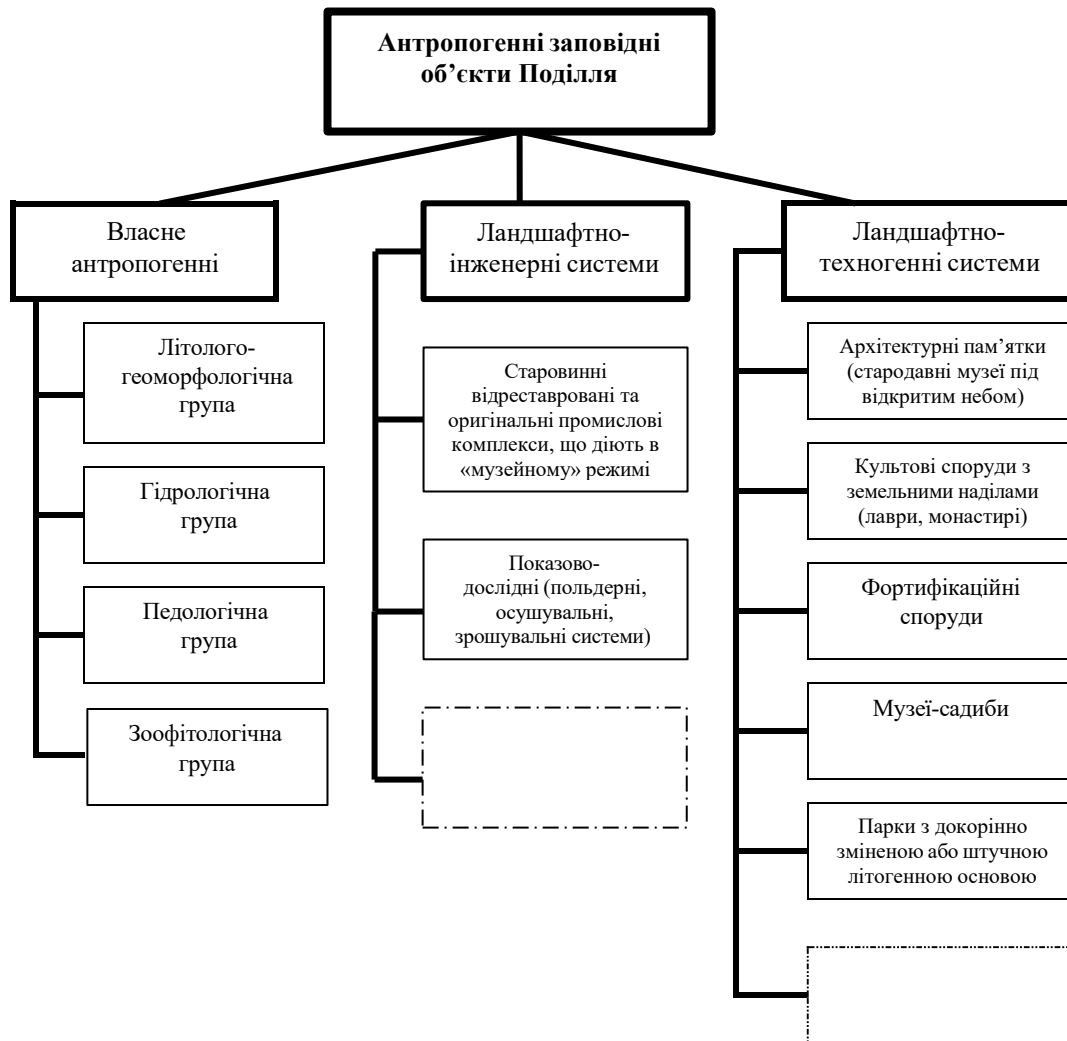

Рис. 1. Система антропогенних заповідних об'єктів Поділля (за [4])

які, як і натуральні, поділяються на такі основні групи:

а) *літолого-геоморфологічна* (створюється в процесі розробок корисних копалин, різних видів будівництва тощо. Яскравий приклад – виникнення в кар'єрах унікальних стінок, які можуть стати еталонами геологічних розрізів не лише району розробок, але і прилеглих територій. Яскравий приклад – стародавні й унікальні розробки пісковиків біля Теребовлі Тернопільської області, вапняків в межах Подільських товтр. До цієї групи в майбутньому ввійдуть окремі терикони, відвали розкривних порід, шахти (копальні), кар'єри як оригінальні форми

рельєфу. Їх відбір можна починати вже зараз);

б) *гідрологічна* (включає не функціонуючі, але оригінальні водосховища, ставки, покинуті канали й копанки, а також окремі водні комплекси, що формуються у відпрацьованих кар'єрах граніту, каоліну, піску та багато інших). Окремі з них уже тепер є основою заповідних об'єктів (ставки сіл Петрик та Микулинці – Микулинецький орнітологічний заказник) і входять в структуру унікальних пам'яток садово-паркової архітектури;

в) *педологічна* (під охорону взяті ділянки з оригінальними ґрунтами);

г) *зоофітологічна* (формуються в межах сільськогосподарських ландшафтів: оригінальних польових ділянок, цінних лук і пасовищ, садів) [4, 7].

В структурі антропогенних ландшафтів Поділля постійно зростають роль та значення ландшафтно-техногенних та ландшафтно-інженерних систем. Маючи антропогенне походження, вони відрізняються від власне антропогенних ландшафтів внутрішньою організацією, ступенем і характером сучасного впливу на них людини. Їх вивчення необхідно вести на геотехнічному рівні, де географічні (ландшафтні) знання про об'єкт доповнюються їх інженерно-технічними характеристиками.

Ландшафтно-інженерні системи – це ландшафтні комплекси, де гармонійно, здебільшого в минулому, поєднані унікальні властивості природи, історичні події, оригінальні господарські або архітектурні споруди. Створені протягом століть, ландшафтно-інженерні системи не можуть функціонувати самостійно, без постійної підтримки з боку людини і техніки, тому, на рівні з географами та істориками, тут плідно повинні працювати інженери й техніки, архітектори й економісти. До таких систем відносять відреставровані перші та оригінальні діючі гідроелектростанції, старі фабрики і заводи, що працюють на енергії води, водяні млини-музеї (діючі), стародавні центри „крем'яної” індустрії і металургії, працюючі в „музейному” режимі, гути (стародавнє виробництво скла), поташні буди (стародавнє виробництво поташу), музеї-майстерні керамічних виробів, гуральні (заводи спирту), діючі музеї-майстерні кам'яного зодчества, показово-дослідні (польдерні, осушувальні, зрошувальні) системи.

Ландшафтно-техногенні охоронні системи – не функціонуючі й покинуті ландшафтно-інженерні системи. Тут створені людиною техногенні елементи не підтримуються, і вони взаємодіють з природою пасивно. Частина з них – резерв ландшафтно-інженерних охоронних систем і в майбутньому такими стануть. Прикладом таких є стародавні з оригінальною архітектурою центри міст (музеї під відкритим небом), стародавні та унікальні культові споруди з земельними ділянками біля них (лаври, монастирі, церкви), оборонні споруди, фортеці, замки, музеї-садиби, парки з докорінно зміненою або штучно створеною літогенною основою, оригінальні ділянки з техногенним покриттям та унікальні споруди.

Отже, у вирішенні ряду проблем охорони природи важливе місце належить заповіданню не лише натуральних, а й антропогенних природних об'єктів, кількість яких постійно зростає. Організація чіткої природоохоронної структури є одним з найважливіших кроків до раціонального природокористування в будь-якому регіоні України.

1. Вопросы структуры и динамики ландшафтных комплексов. – Воронеж: ВГУ, 1977. – 193 с.
2. Воропай Л.И., Куница М.Н. Селитебные геосистемы физико-географических районов Подолы. – Черновцы: ЧГУ, 1982. – 90 с.
3. Воропай Л.И. Роль антропогенного фактора в развитии географической оболочки. – Черновцы: ЧГУ, 1975. – 74 с.
4. Денисик Г.І. Антропогенні ланд-

шафти Правобережної України. – Вінниця, 1998. – 289 с. **5.** Дениsik Г.І. Лісополе України. – Вінниця: Тезис, 2001. – 283 с. **6.** Дениsik Г.І., Воловик В.М. Нариси з антропогенного ландшафтознавства. – Вінниця: ГПАНІС, 2001. – 170 с. **7.** Дениsik Г.І., Мудрак О.В. Вінниччина: загальні й регіональні екологічні проблеми: Навчальний посібник. – Вінниця, 2005. – 140 с. **8.** Дениsik Г.І. Техногенные ландшафты Подолии, их структура, классификация и рациональное использование: Автореф. дис... канд. геогр. наук. – К., 1984. – 18 с. **9.** Заповідна справа в Україні: Навчальний посібник / За ред. М.Д. Гродзинського, М.П. Стеценка. – К., 2003. – 306 с. **10.** Коржик В.П. К вопросу классификации измененных геокомплексов // Физическая география и геоморфология. – К.: Вища школа, 1978. – Вып. 19. – С. 17-22. **11.** Міллер Г.П., Петлін В.М. Мельник А.В. Ландшафтознавство: Теорія і практика: Навчальний посібник. – Львів: ЛНУ, 2002. – 172 с. **12.** Мильков Ф.Н. Человек и ландшафты. – М.: Мысль, 1973. – 222 с. **13.** Охрана ландшафтов. Толковый словарь. – М.: Прогресс, 1982. – 271 с. **14.** Реймерс Н.Ф. Природопользование: Словарь-справочник. – М.: Мысль, 1990. – 638 с.

In this article the question is about the protected objects created by a man. It is paid the special attention to their classification, principles of selection and rational use. Also paid attention to the question of organization of clear structure of conservancy, testament not only natural but also the objects created by a man.